

Perzekuce české menšiny na Ukrajině v době Velkého teroru

Mečislav Borák

In: *Velký teror na Ukrajině 1937–1938: perzekuce české menšiny / Velykyj teror v Ukrajinі 1937–1938: peresliduvannja českoji menšiny*, Ed: Jan Dvořák, Anna Chlebina, Andrij Kohut, Anna Morhun, Praha / Kyjev, Nakladatelství Academia, Ústav pro studium totalitních režimů, 2023, s. 32-43, ISBN 978-80-200-3514-1 (Academia), ISBN 978-80-87912-89-8 (ÚSTR).

Pozn: ve sborníku text vyšel v redakčně zkrácené a upravené verzi.

České vystěhovalectví na území dnešní Ukrajiny

České vystěhovalectví na Ukrajinu má bohatou tradici už z dob, kdy byla součástí ruského impéria. První české kontakty byly spíše sporadické a zprvu souvisely s německou kolonizační vlnou, jež směřovala až do Povolží, především z důvodů náboženských. Hromadné vystěhovalectví začalo až ve druhé polovině 19. století, především z důvodů sociálně ekonomických. Nabídka carského Ruska na získání půdy a kolonizaci některých pohraničních území říše byla lákavá: osídlenci mohli odkoupit půdu od majitele velkostatku, nebo získat do dědičného užívání rodiny státní příděl půdy, která se stala vlastnictvím kolonie. Kromě této zemědělské emigrace směřovali do větších měst i čeští vychovatelé a učitelé, obchodníci, hudebníci, sládcí, mlynáři, zahradníci aj. Koncem století se v Rusku při sčítání lidu přihlásilo k české a slovenské národnosti přes 50 tisíc osob, v naprosté většině Čechů, kteří se usadili především na Ukrajině.¹

První české skupiny vystěhovalců z východních Čech směřovaly do Poltavské a Tauridské gubernie, k níž patřil i Krym, kde založili několik českých osad – Bohemka (dnes Lohanovo), Tábor (Makarivka), Carekvič (Puškino) a Alexandrovka, známou osadou mimo Krym byl Čechohrad (Novhorodkivka). Do Chersonské gubernie přišli potomci českých náboženských exulantů z pruského Slezska (z okolí Zelowa), mnozí se usadili v Oděse. Největší skupina vystěhovalců však přišla do Volyňské gubernie, jež sousedila s rakouskou Haličí. Osvědčili se zde jako dobří zemědělci – zavedli modernější

¹ Valášková, Nad'a: Češi v Rusku. In: *Češi v cizině*, sv. 9, 1996, s. 33.

metody obdělávání půdy a pěstování lepších odrůd obilnin, brambor, ovoce a chmele, což umožnilo vznik potravinářských a zpracovatelských podniků, zvláště pivovarů a mlýnů, ale i továren na zemědělské stroje. Před koncem 19. století žilo na Volyni již 27 tisíc Čechů, přes 7 a půl tisíce Čechů se usadilo v blízké Kyjevské gubernii (např. v osadě Zubovština). Centrem českého společenského života Kyjevské, Volyňské a Podolské gubernie se stal Kyjev, kde se usadili četní čeští podnikatelé a obchodníci, ale i představitelé inteligence a kvalifikovaní dělníci. Založili Československou besedu, Český osvětový spolek J. A. Komenského, vydávali časopisy *Ruský Čech* a *Čechoslovan*.²

Carské úřady poskytly vystěhovalcům dobré existenční podmínky, ale zároveň je záhy začaly nutit k přijetí pravoslaví a státní příslušnosti k Ruské říši. Na začátku první světové války už většina českých starousedlíků ruskou státní příslušnost i pravoslaví přijala, což platilo zvláště o komunitě volyňských Čechů. Na Čechy, kteří sem přišli až nedlouho před válkou, se pohlíželo jako na rakouské občany, příslušníky nepřátelského státu; vztahovalo se na ně carské nařízení o deportaci a zabavení majetku, vydané už v prvních dnech války. Proto se i oni snažili získat ruské občanství a někdy přijímali i pravoslaví.³ Carské úřady schválily návrh české komunity na vytvoření České družiny, dobrovolné české vojenské jednotky v rámci ruského vojska, vedený též snahou o podporu státoprávních nadějí Čechů a Slováků v Rakousko-Uhersku. Později se k místním Čechům přidávali i čeští a slovenští váleční zajatci, kteří postupně vytvořili další početnou skupinu našich krajanů v Rusku, podporující vedení československého exilu na Západě. Po bitvě u Zborova daly ruské úřady souhlas ke vstupu zajatců do československé armády. Měla bojovat na straně Dohody na západní frontě, ale nakonec byla vzhledem k vývoji války a poválečných poměrů transportována do vlasti přes Sibiř a Vladivostok.

Mnozí zajatci se zapojili do života českých kolonií a usadili se v nich, jiní zde zůstali z nejrůznějších příčin (z důvodu onemocnění, sňatku, pracovní příležitosti, nabytí majetku, touhy po dobrodružství, politických aspirací atd.), a stali se příslušníky české menšiny. Někteří si ponechali rakouské občanství, jiní si vyřídili československé, a později vesměs přijali občanství sovětské, neboť je k tomu koncem třicátých let úřady přinutily. Naopak asi deset tisíc českých krajanů se vrátilo zpátky do vlasti, většinou v obavách před občanskou válkou, hladomorem a bolševickým režimem. Krajanům, kteří zde zůstali, poskytla československá vláda hmotnou pomoc a úvěrovou akci v hodnotě

² Vaculík, Jaroslav: *České menšiny v Evropě a ve světě*. Praha 2009, s. 218-220.

³ Vaculík, Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů. Díl II. (1914–1945)*. Praha 1998, s. 5-6.

15 milionů korun, jež umožňovala českým kolonistům bezúročný pětiletý úvěr na nákup hospodářských strojů a osiva. Pomoci využili čeští zemědělci zvláště na Ukrajině, a zavedením zemědělských strojů zvýšili prosperitu svých hospodářství.⁴ Později však úvěrová pomoc paradoxně přispěla k ostré perzekuci českých usedlíků, neboť byli právě pro své úspěšné hospodaření označeni za kulaky.

Po první světové válce ztratilo Rusko své západní gubernie, především ve prospěch Polska a Rumunska, v nichž údajně žilo asi 30 tisíc Čechů a Slováků. Při prvním sčítání lidu v Sovětském svazu v roce 1926 bylo zjištěno přes 27 tisíc Čechů a Slováků, a stejný počet jich tu pobýval i při sčítání lidu v roce 1939. Nejvíce jich žilo na území sovětské Ukrajiny – přes 16 tisíc, z toho asi 7 tisíc na Volyni; v polské části Volyně žilo podle sčítání lidu z roku 1921 asi 25 tisíc Čechů.⁵ Rozdělení Volyňské gubernie řížským mírem 18. března 1921 mezi SSSR a Polsko způsobilo, že Češi ve východní Volyni byli striktně odděleni od svých sousedů v Polsku, což znamenalo i mnohé rodiny, a po celé meziválečné období sdíleli svůj osud společně s ostatními obyvateli země sovětů, včetně politických represí. Jejich postavení se po rozvratu světové a občanské války dočasně změnilo k lepšímu, když byla zavedena tzv. Nová ekonomická politika, umožňující zemědělcům soukromé hospodaření a prodej přebytků. Pomohla jim i zmíněná úvěrová akce, takže české osady patřily k nejbohatším na Ukrajině. Došlo k rozšíření práv národnostních menšin, koncem dvacátých let měli Češi své národnostní rady již ve 13 obcích, organizovali kulturní a osvětovou činnost, včetně ochotnických divadel, měli 19 českých škol.⁶

Na počátku dvacátých let se předpokládalo, že po urovnání politických poměrů bude možné navázat na dřívější české obchodní a podnikatelské aktivity.⁷ Hospodářské potíže přiměly sovětskou vládu k hledání možností, jak přivést do země kvalifikované odborníky do různých výrobních odvětví. Sovětské úřady lákaly do SSSR též zemědělské i průmyslové přistěhovalce a slibovaly jim výhodné pracovní podmínky. Nově zřizované zemědělské a průmyslové podniky se musely podřídit sovětským zákonům a dodržet kolektivní formu svého hospodaření. Myšlenka budování družstev ale nevzbuzovala nedůvěru, neboť navazovala na evropské tradice, takže z mnoha západních zemí včetně Československa sem proudili dobrovolníci do komun a družstev přistěhovalců. Ukrajiny

⁴ Šedivý, Ivan.: Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919–1929. (Podpory, subvence, dotace, odškodnění). *Československý časopis historický*, 36, 1988, č. 2, s. 212-237.

⁵ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 32, 81, 82.

⁶ Tamtéž, s. 85, 90, 93.

⁷ Valášková, N.: *Češi v Rusku*, s. 38, 45.

se však budování československých komun a družstev přímo netýkalo, neboť transporty s kolonisty směřovaly dál do vnitrozemí. Zato v průmyslových oblastech Donbasu se usídlilo mnoho československých specialistů i kvalifikovaných dělníků, o jejichž zkušenosti byl mimořádný zájem. Nacházeli tu práci i mnozí bývalí členové československých komun, které zanikly.

Úspěšní čeští podnikatelé a sedláci záhy těžce doplatili na svůj úspěch i na své iluze, neboť byli označeni za vykořisťovatele a kulaky, navíc jako podezřelí cizinci nebo bývalí legionáři byli pokládáni za zjevné odpůrce sovětského režimu a neměli v nastávajících perzekučních kampaních žádnou možnost úniku. Od třicátých let ničila násilná kolektivizace vztahy na venkově, způsobila zánik individuálního hospodaření a z prosperujících rolníků udělala třídní nepřátele, vystavené ostrým represím. V menšinové politice se začal potírat údajný buržoazní nacionalismus neruských národností, což nakonec vedlo k zániku národnostního školství. Docházelo ke zotřování politické perzekuce všech osob a skupin, jež režim svévolně označil za protisovětské živly. Zvláště období Velkého teroru v letech 1936–1938 těžce postihlo i české komunity.

Po zániku Československé republiky a válečném rozdělení Polska v roce 1939 došlo k zásadní změně v charakteru i v rozsahu československé emigrace do SSSR. Takřka zmizela emigrace hospodářská, v politické tvořili komunisté už jen malou část a převažovali v ní spíše utečenci před terorem německých a maďarských okupantů (z českých zemí a z Podkarpatské Rusi). Některé české skupiny se do SSSR nedostaly ze své vlastní vůle, ale kvůli sovětské expanzi na západ, jako příslušníci tradičních českých menšin na území Polska a Rumunska (což se týkalo zvláště početných Čechů na západní Volyni a menších komunit v Bukovině a Besarábii), vojáci Svobodova legionu internovaní na ústupu z Polska, nebo Židé zahnaní nacisty z tábora v Nisku přes San a Bug do SSSR.⁸

První politické perzekuce Čechů

Osudy Čechů na Ukrajině tragicky poznamenala léta občanské války, zvláště řádění bílého a rudého teroru v prvních letech po světové válce, kdy se Ukrajina stala kolbištěm zcela protichůdných politických zájmů. Příchod bolševiků na Volyň v květnu 1919 vedl krajany dokonce k žádostem československé vládě o ochranu, zámožnější

⁸ Blíže viz např. Borák, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČR v Sovětském svazu*. Opava 2003, s. 58-101.

prchali do Polska a do Čech. Represe vůči obyvatelům, pokládaným za odpůrce bolševiků, organizovala Všeukrajinská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží (*Vseukrajinskaja črezvyčajnaja komissija*, VČK, zkráceně též *Čeka*, ČK). Několik českých předáků bylo zastřeleno v rámci rudého teroru (např. J. A. Somol z Mirohoště, Šneidr z Dubna), 17 Čechů bylo popraveno rozhodnutím kyjevské Čeky za údajnou kontrarevoluční činnost a sabotáže.⁹ Patřili k nim např. Josef Mašek z Kyjeva, sekretář správy Svazu československých spolků na Rusi Jan Volf, účetní Jan Kratochvíl, úředník Jan Protiva, lékař Oldřich Dvořák, telegrafista Řehoř Chorvat. Perzekucí byli ohroženi i bývalí příslušníci československých legií, ať již pocházeli z řad místních Čechů, nebo zda se jednalo o válečné zajatce, kteří se po válce usadili na Ukrajině (za „dobrovolnou službu v československém sboru“ byl v roce 1920 popraven např. Jiří Komárek). Ještě počátkem 20. let byli z politických důvodů zastřeleni pivovarník Boleslav Homolka z Oděsy, mlynářský technik Jindřich Hříbský ze Lvova, požární technik František Rohlena ze Žytomyru.¹⁰

První případy hromadné perzekuce se na Volyni objevily už v roce 1925 v procese s českými starousedlíky v Kyjevě, na který navázal v roce 1927 proces proti dvěma českým učitelům z Alexandrovky a Bohemky. Represe na konci 20. let směřovaly proti rolníkům, kteří odmítali vstoupit do kolchozů, což se pokládalo za protisovětskou agitaci. K odvetě se hodila jakákoliv záminka, včetně vymyšleného členství v kontrarevolučních organizacích. V únoru 1928 bylo zatčeno 11 členů českého zemědělského sdružení „Družstvo“, založeného koncem roku 1923 k poskytování pomoci českým kolonistům žijícím v SSSR. Členové sdružení zprostředkovávali zemědělské stroje, které byly dodávány z Československa do Sovětského svazu. Na Volyni „Družstvo“ působilo v českých koloniích Krošnja Česká v Žytomyrském okrese, Okilok, Vysoko-České a Čuranda-Vynohrady v Černjachivském okrese a v městečku Černjachiv. Zatčené obvinili, že pod pláštíkem obchodní organizace prováděli antisovětskou agitaci, udržovali styky s českým konzulátem a předávali zprávy ekonomického charakteru V. J. Čermákovi, zplnomocněnci pro zemědělské úvěry na československém zastupitelství v Moskvě, a profesoru E. A. Rychlíkovi, známému vědci v oboru etnografie, který byl označen za agenta československé rozvědky. Protože obvinění nepodal přesvědčivé důkazy k tomu, aby se mohl uskutečnit soud, rozhodl

⁹ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 9.

¹⁰ Borák, Mečislav: *Zatajené popravky. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí*. Opava 2014, s. 37-39.

tehdejší bezpečnostní aparát v rámci svých pravomocí: Zvláštní porada při Kolegiu GPU USSR poslala většinu obviněných „sociálně nebezpečných kulackých živlů“ na tři roky do vyhnanství na Sibiř a zbavila je práva pobytu v některých místech SSSR.¹¹

Patrně nejtragičtěji se na české menšině podepsalo tažení proti kulakům, doprovázené násilím a represemi. Kolektivizace pro české rolníky znamenala zničení výsledků jejich celoživotních a někdy i několikageneračních snah o vytvoření a zvelebení svých hospodářství, kvůli nimž odešli z vlasti do ciziny. Kolektivizace neodpovídala tradičním zvyklostem českých rolníků, takže jim působila mimořádné utrpení. Zbavila je všeho majetku a ekonomické převahy, která jim vůči okolí zajišťovala bezpečnost a chránila je před hrozbou asimilace. Kolektivizaci provázelo zabavování majetku, vysídlování zámožných rolníků i s rodinami do sousedních okresů i do vzdálených severních a východních oblastí SSSR; někteří z kulaků byli zastřeleni. „Rozkulačený“ majetek po vysídlených osobách byl úředně přidělován ruským přesídlencům. Někteří z českých usedlíků se pokusili uniknout perzekuci odchodem do ČSR, jiní raději odcházeli do vnitrozemí Ruska pracovat v průmyslu. Množily se žádosti českých kolonistů o vydání československých pasů a umožnění výjezdu z SSSR, což sovětské úřady pokládaly za projev nepřátelství.¹² V roce 1930 byly deportovány na nucené práce na Sibiř např. rodiny českých sedláků z Krušince, Ivanovič, Okolku, Krošny a dalších vesnic. Zpráva zastupitelství ČSR v Moskvě z února 1931 se zmiňuje o hromadném vysídlování českých kolonistů z Ukrajiny, zvláště z Volyně, do okolí Archangelska a střední Sibiře, kde jsou nuceni k těžké práci v lese a při zpracování dřeva.¹³ Podle odhadu Vladimíra Hostičky bylo tehdy represemi postiženo přes dva tisíce volyňských Čechů.¹⁴ Českou menšinu na Ukrajině tvrdě zasáhly i události spojené s hladomorem, který byl násilnou kolektivizací vyvolán a decimoval místní obyvatelstvo.

Perzekuce však nepostihly v té době jen sedláky. V roce 1928 byl např. pozatýkán celý český divadelní kroužek v Krošně a většina jeho členů se z táborů nevrátila. K nuceným pracím bylo v roce 1930 odsouzeno 16 členů kroužku divadelních ochotníků v Selenčině.¹⁵ Po sjezdu českých učitelů v Žitomiru v létě 1930 byla řada z nich zatčena a obviněna z vyzvědačství ve prospěch ČSR a Francie, z protisovětské činnosti, agitace proti sovětské vládě a náboženské agitace. K nim přibývali v době od srpna do prosince

¹¹ Tamtéž, s. 39-40.

¹² Valášková, N.: *Češi v Rusku*, s. 45; Vaculík, J.: *České menšiny v Evropě*, s. 221-222.

¹³ Urban, R.: *Na Sibiř? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943, s. 32-36.

¹⁴ Hostička, V.: Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR. In: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*. Praha 1998, s. 50.

¹⁵ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 95-96.

1930 další představitelé české komunity na Ukrajině. Ze zatčených pak vybrali pracovníci NKVD celkem 37 osob vhodných k dalšímu využití při umělém vytváření protistátních skupin. Tak byla zkonstruována nikdy neexistující „špionážně-diverzní a kontrarevoluční organizace českého Generálního štábu“. Závěrečné obvinění této skupiny bylo dokonce vytištěno v samostatné brožuře, jež sloužila vyšetřovatelům NKVD na celé Ukrajině jako vzor k vytváření podobných nepřátelských skupin.¹⁶ Osoby uvedené ve spise byly souzeny v charkovském „učitelském procesu“, údajný vedoucí organizace Jaroslav Štrombach jako vysoký důstojník (velitel 44. střelecké divize s posádkou v Žytomyru) byl vyšetřovateli využit do celoukrajinských plánů spiknutí v rámci akce „Vesna“ a odsouzen Kolegiem GPU v Charkově už v květnu 1931 k trestu smrti. Proces před Nejvyšším soudem v Charkově, konaný 12. – 14. června 1931 v budově OGPU, se nakonec týkal jen 21 osob, když ke dvanácti českým učitelům bylo přidáno devět dalších Čechů, činovníků českého hnutí. Bez možnosti obhajoby a seznámení s obžalobou byli obviněni jako skupina špiónů a diverzantů, připravující rozbití SSSR, diverze, atentáty a kontrarevoluční oddíly mládeže, jež měly zabránit kolektivizaci. Soud stanovil deset trestů smrti a jedenáct trestů těžkého žaláře. Odsouzení byli nakonec odesláni do pověstného gulagu na Soloveckých ostrovech, kde byl v roce 1935 všem odsouzeným k smrti změněn trest formou amnestie na 10 let věznění v gulagu.¹⁷ Někteří z nich byli později dokonce propuštěni, ale v době Velkého teroru byli znovu zatčeni a zastřeleni. Jiným příkladem represí bylo zastřelení tří členů vedení družstva Průkopník z Čechohradu v Melitopolském okrese (včetně předsedy družstva Františka Vavřína) v roce 1933, obviněných ze špatného řízení kolchozu a z chyb při provádění kolektivizace.¹⁸

Vztah sovětských úřadů k národnostním menšinám, původně dosti přívětivý, se začínal postupně měnit a začala v něm převažovat podezíravost vůči menšinám jako cizorodým prvkům ve společnosti. Někdejší politika „zakořenění“ (*korenizacija*), dosazování kádrů z místných zdrojů, byla vůči menšinám velmi vstřícná, neboť podporovala jejich národnostní, kulturní i ekonomický rozvoj. Měla získat příslušníky

¹⁶ Ševčuk, Ju.: Polityční represiji proty českoji intelihenciji Žytomyrščyny v dobu „Velykoho teroru“. In: *Istoryko-geohrafični doslidžennja v Ukrajinii*. Instytut istoriji Ukrainy, 2009, № 11, s. 241-247; Resortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrainy, dále jen HDA SBU), f. 6, spr. 57288-fp., T. 2, Obvinitelnoje zaključeniye po dělu špionsko-diversijnoj i kontr-revoljucionnoj organizacii razvedki češskogo generalnogo štaba. Po obviněniyu: Štrombacha Ja. A., Vodseďaleka A. A., Jakovleva V. Z., Bezděka Ju. I., Rychlika Je. A. i dr. Charkov, GPU 1931.

¹⁷ Nejlepší popis procesu podal Dvořák, Jan: *Antonín Vodseďálek a proces s českými učiteli na Ukrajině*. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 7, 2013, č. 4, s. 97-108.

¹⁸ Borák, M.: *Zatajené popravky*, s. 43, 46.

národnostních menšin k podpoře sovětského režimu, ale prosazování národních jazyků v neprospěch ruštiny naráželo na nepochopení i otevřený odpor u ruskojazyčného obyvatelstva, posléze i ve strukturách komunistické strany. Na začátku 30. let byl tento proces zcela zastaven a jeho stoupenci byli postiženi represemi. Odklon od politického kursu země zaměřeného na obrození národních a kulturních specifik se tehdy sešel s projevy špionomanie a hledáním vnitřních i vnějších nepřátel. Výrazně to postihlo zvláště příhraniční oblasti, osídlené různými národnostmi.¹⁹

Velký teror v letech 1937–1938 a jeho česká specifika

Represe z doby Velkého teroru se značně lišily od represí předchozích let: zatímco dříve se trestní orgány zabývaly hlavně „neproletářskými živly“ (kulaky, podnikateli z doby NEPu, příslušníky „staré“ inteligence), tak nyní se hrot represí obrátil i proti představitelům jiných sociálních skupin. K hlavním cílům nyní patřila likvidace zbytku politické opozice, čistka stranického a státního aparátu (a vytvoření nového, absolutně oddaného stalinskému vedení), úplné zničení zbytků vykořisťovatelské třídy (statkářů, kulaků, buržoazie, účastníků ozbrojeného boje proti sovětské moci), a potlačení i těch nejmenších projevů svobodného myšlení ve všech vrstvách společnosti. Stalinský režim se přitom odvolával i na hrozbu války, před níž chtěl v zemi zlikvidovat „pátou kolonu“ nepřátel. A hledal se i viník hospodářských potíží v rozvoji socialismu, na něhož by šlo svalit odpovědnost. Na Ukrajině měly masové represe svou specifiku, měly zde jasné národnostní zaměření. Nařčení z nacionalismu, ukrajinského šovinismu, z nacionalistické úchylky, ze členství v nacionalistických kontrarevolučních organizacích, to byly velmi časté „zločiny“ ve zfalšovaných a vykonstruovaných vyšetřovacích spisech obviněných osob.²⁰

Některé druhy represí na Ukrajině o několik let předcházely pozdější masové národnostní akce NKVD. Např. v říjnu 1935 schválilo politbyro ÚV KS(b)U a v listopadu též ÚV VKS(b) návrh Vinnyckého oblastního výboru strany na vysídlení 1 500 polských rodin z „příhraničních okresů“ s odůvodněním, že polské obyvatelstvo je „nespolehlivé“, podezřelé ze špionáže a většinou přísluší „k náboženskému aktivu a jiným kontrarevolučním živlům“.²¹

¹⁹ Tamtéž, s. 44.

²⁰ Polityčni represiji na Vinnyččyni. 1918–1980-ti roky. In: *Reabilitovani istorijeju. Vinnycka oblast'. Kn. 1.* Vinnycja 2006, s. 43.

²¹ *Polityčni represiji na Vinnyččyni*, s. 43.

Pozdější realizace tohoto opatření se v řadě případů dotkla i rodin českých kolonistů. Na přelomu let 1936/1937 byl ÚV KS(b)U obviněn z trockismu, ukrajinského nacionalismu a „pravé úchyly“ a došlo k výměně celého ukrajinského vedení strany. Noví funkcionáři pak zahájili očištnou kampaň a připravili represe i v řídicích strukturách.²²

Zásadní impuls k systematickému rozvoji likvidačních akcí Velkého teroru dalo usnesení politbyra ÚV VKS(b) ze 2. července 1937 „O protisovětských živlech“. Telegram stranickému vedení republik, krajů a oblastí ukládal zaměřit hrot represí na kulaky, kteří se vrátili domů po letech věznění v gulazích a z vyhnanství, a „neprodleně zastřelit“ ty z nich, kteří se projevují nepřátelsky. K administrativnímu provedení příkazu měly opět vzniknout „trojky“ NKVD a v každé správní jednotce se měl stanovit počet osob určených k zastřelení či k deportaci do gulagů. Téhož dne přišel od lidového komisaře vnitra SSSR M. Ježova telegram s pokyny k provedení akce. Náčelníci útvarů NKVD, státní bezpečnosti a milice měli do dvou dnů prověřit všechny své vyšetřovací a agenturní materiály na kriminální a kulacké živly a stanovit osoby určené k zastřelení nebo uvěznění v gulagu. Vyhotovené podklady obsahovaly údaje o místě pobytu osob určených k zatčení, o složení jejich rodin, osobní charakteristiku z obecní rady a kolchozu o sociálním postavení a majetkových poměrech, potvrzení soudních a administrativních orgánů o osobní zachovalosti a registraci pobytu, protokoly výpovědí svědků a sdělení agenturních orgánů, a souhlas prokurátora k zatčení.²³

Hlavní úlohu při organizaci hromadných zatčení měly meziokresní operativní skupiny pracovníků bezpečnosti, vytvářené v bývalých okružních centrech a velkých střediscích. Na území republiky bylo vytvořeno celkem 45 takových meziokresních operačních skupin GUGB NKVD Ukrajiny. Do jejich čela byli jmenováni odpovědní pracovníci oblastních správ a okresních oddělení NKVD. Zatčené odváželi do věznic nebo drželi ve vazbě v sídlech NKVD, zatčení musel potvrdit náčelník skupiny a okresní prokurátor. Operace se účastnil i aktiv členů KS(b)U. Aby se zabránilo útekům z Ukrajiny, byl před začátkem operace zesílen režim ochrany hranic.²⁴

Represivní činnost mimosoudních „trojek“ a „dvojek“, jež byla před veřejností do značné míry skryta, zčásti doplňovaly soudní orgány, naopak zcela obrácené směrem k veřejnosti, které dokonce pořádaly veřejné procesy. Jejich cílem bylo zakrýt skutečné

²² *Polityčni represiji na Vinnyččyni*, s. 44.

²³ Podkur, Roman: „Velykyj teror“ na Vinnyččyni (1937–1938 rr.): dijalniš' terytorialnogo aparatu organiv deržavnojji bezpeky, stereotypy svitogljadu čekistiv. In: *Zločyny totalitarnych režimiv v Ukrajinii: naukovyj ta osvitynij pogljad*. Kyjiv 2012, s. 61-63; *Polityčni represiji na Vinnyččyni*, s. 45-46.

²⁴ Podkur, R.: „Velykyj teror“ na Vinnyččyni, s. 63.

příčiny hospodářských potíží a svést hněv veřejnosti na údajné konkrétní viníky, označené za nepřátele a záškodníky. Na Ukrajině se jen v době od 1. června 1937 do 10. ledna 1938 konalo 72 veřejných procesů, při nichž bylo ze 399 souzených osob celkem 238 odsouzeno k zastřelení.²⁵

Porada vedoucích pracovníků NKVD v lednu 1938 shrnula dosavadní výsledky „masových operací“ a vyslovila se pro prodloužení činnosti „trojek“ a masových operací. V únoru 1938 pak Ježov požádal předsedu Rady lidových komisařů Molotova, aby k již přiděleným 22 milionům rublů na provedení operací mu byly dotace navýšeny na 70 milionů rublů, zvláště kvůli deportacím kulaků a protisovětských živlů. Plánované náklady na realizaci represí se tak zvýšily více než trojnásobně.²⁶ Při hodnocení se ukázalo, že Ukrajina plní stanovené limity represí příliš liknavě, takže Stalin se rozhodl poslat do Kyjeva Nikitu Chruščova jako nového prvního tajemníka strany. Zároveň v Moskvě schválili pro Ukrajinu dodatečný limit na zastřelení dalších 6 tisíc osob a činnost „trojek“ byla prodloužena.²⁷

V polovině února 1938 přijel do Kyjeva na zvláštní misi Nikolaj Ježov aby sdělil, že represe budou nejen pokračovat, ale že se musí zintenzívnit. Místní zástupci měli podat žádosti o doplňkové limity (k 16. únoru v NKVD USSR tyto žádanky na limity pro oblastní „trojky“ dodané z oblastních správ NKVD navrhovaly represe pro 46 150 osob, z toho v 1. kategorii předpokládaly zastřelení „pouze“ 23 650 osob). Ježov však na operativní poradě 17. února sdělil, že je třeba na Ukrajině zastřelit ještě 30 tisíc nepřátel, a téhož dne to potvrdilo i politbyro ÚV VKS(b). Ježov vyjádřil nespokojenost nad výsledky represí na Ukrajině. Kritizoval zvláště to, že se na Ukrajině řádně nevedla evidence nepřátel režimu, takže represivní akce byly málo účinné. Proto se další fáze operace měla uskutečnit na zcela nových základech.²⁸

Po odjezdu Ježova začala v Kyjevě pracovat inspekce operativní brigády Hlavní správy státní bezpečnosti NKVD SSSR. Prověrka měla oficiálně měla shrnout výsledky práce při odhalování „špionážně-trockistických, pravicových, vojensko-fašistických, nacionalistických a jiných antisovětských sil“ na Ukrajině. Inspektoři kritizovali

²⁵ *Polityčni represiji na Vinnyččyni*, s. 54.

²⁶ Rafalska, Tetjana L.: „Velykyj teror“ na Žytomyrščyni (lipec 1937 r. – listopad 1938 r.). Disertacija. Kyjiv, Nacionalnyj pedagogičnyj universytet M. P. Dragomanova 2010, s. 129.

²⁷ Šapoval, Jurij I.: „Ukrainskije nacionalisty“ v ramkach prikaza № 00447 na primere Kijevskoj oblasti. In: *Stalinizm v sovětskoj provincii. 1937–1938 gg. Massovaja operacija na osnove prikaza № 00447*. Moskva 2009, s. 392; Šapoval, Jurij I. – Prystajko, Volodymyr I. – Zolotarov, Vadym A.: *ČK–DPU–NKVS na Ukrajině. Osoby, fakty, dokumenty*. Kyjiv 1997, s. 501-502.

²⁸ Šapoval, Ju. I.: „Ukrainskije nacionalisty“, s. 393; Rafalska, T. L.: „Velykyj teror“, s. 132-133.

nepořádky v evidenci, nízkou úroveň vyšetřování, nárazovost zatýkacích kampaní (např. zahrnutí všech 10 tisíc osob nedávno vyloučených z KS(b)U) mezi osoby určené k represím. Při hledání nepřátel nebyly využity operativní možnosti, pozornost se měla více zaměřit i na dopravu a specifika příhraničního regionu. Do okresů měly nastoupit operativní skupiny z oblastních správ NKVD a ihned započít s vyhledáváním nepřátel režimu.²⁹

Tehdy se začalo poprvé vážně uvažovat i o tom, že by se na Ukrajině měla provést speciální operace zaměřená na českou menšinu. Dosavadní národnostní operace NKVD postihly především Němce, Poláky, Lotyše, Estonce, Finy, Řeky, Rumuny a četné asijské národy, vždy podle specifické národnostní situace v jednotlivých regionech SSSR. Mnozí Češi byli perzekvováni již v rámci těchto operací, zvláště v souvislosti s Němci a Poláky, ale samostatná operace proti nim nebyla oficiálně vyhlášena, neboť s výjimkou několika ukrajinských okresů nebyla jejich komunita nikde příliš početná. Dochoval se však návrh příkazu lidového komisaře vnitra M. U. Ježova z přelomu února a března 1938 „O nedostatcích přípravy a provedení masových operací na Ukrajině“, v němž se mezi nezbytnými opatřeními k nápravě uvádělo:

„3. Dodatečně provést v USSR speciální operaci proti Čechům, s projednáním případů v rámci příkazu č. 00485. Zatčení podléhají následující kategorie: a) osoby, spojené s českými diplomatickými úřady, nacházejícími se na území Ukrajiny; b) bývalí čeští legionáři; c) antisovětský, nacionalistický aktiv českých kolonií, spojený se zahraničím; d) kulactvo a duchovenstvo českých kolonií; e) političtí emigranti z Československa, s výjimkou osob prověřených a důvěryhodných.“³⁰

Příkaz tedy ukládal přiřadit Čechy k národnostní operaci NKVD proti Polákům, vyhlášené již v srpnu 1937. Záhy se to projevilo vzrůstem fiktivních obvinění českých osadníků ze členství v podzemní Polské vojenské organizaci (*Polska Organizacja Wojskowa*, POW) či ze špionáže ve prospěch Polska. Zároveň se však stále častěji objevovaly iniciativní pokusy vyšetřovatelů NKVD o konstrukci čistě českých špionážních, diverzních, sabotážních a jiných kontrarevolučních organizací podle konkrétních podmínek v jednotlivých střediscích české menšiny na Ukrajině. Znamenalo to významné zesílení represí vůči Čechům, jež přišlo až v době, kdy intenzita Velkého

²⁹ Šapoval, Ju. I.: „*Ukrainskije nacionalisty*“, s. 393; Rafalska, T.: „*Velykij teror*“, s.134-136.

³⁰ *Velykij teror na Ukrajině. „Kurkulska operacija“ 1937–1938 rr.* Částina II. Uporjadnyky Sergij Kokin, Mark Junge. Kyjiv, Vyd. dim „Kyjevo-Mohyljanska akademija“ 2010, s. 31; Mozochin, Oleg B.: *Pravo na repressii. Vněsuděbnje polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti. Statističeskije sveděnjia o dějatělnosti VČK-OGPU-NKVD-MGB SSSR (1918-1953)*. 2-e izd. Moskva 2011, s. 191-192.

teroru již slábla. Zatímco jinde v SSSR teror vrcholil už v roce 1937, na Ukrajině tomu bylo naopak, zesílil až po zmíněné kritice z moskevského ústředí. Podle dosavadních zjištění bylo v roce 1937 zastřeleno na Ukrajině nejméně 181 Čechů a v roce 1938 nejméně 352 Čechů, tedy dvakrát tolik jako v prvním období teroru. Dobře to svědčí o skutečném charakteru oněch „poprav“, narychlo realizovaných na politickou objednávku. Mnohé z nich se uskutečnily až na podzim roku 1938, kdy se již chystalo zastavení teroru a začínali se hledat viníci, na něž by šlo svalit odpovědnost za nezákonné „přehmaty“.

Výzkumy prozatím doložily přes 660 Čechů popravených na Ukrajině sovětským režimem z politických důvodů, což je zhruba polovina všech Čechů a československých občanů popravených v bývalém Sovětském svazu. Ukrajina tak byla pro Čechy jednoznačně nejhorším dějištěm politických represí. Ve srovnání s Moskvou, kde bylo centrum celého státu, a tudíž i poměrně značný počet popravených Čechů a Čechoslováků (přes 120 osob), lze na Ukrajině vidět na první pohled mezi popravenými jasný rozdíl: místo moskevských elit a příslušníků inteligence převažovali na Ukrajině mezi oběťmi zcela jednoznačně prostí rolníci a dělníci, kteří podle třídních principů komunistické nauky měli být pány své země. Zahubil je zruďný společenský systém, o němž se naivně domnívali, že právě on jim dá spravedlivé místo k životu.

Již první letmá analýza struktury popravených osob ukázala, že téměř třetina z nich (200 osob) pocházela z území bývalého Československa, především z českých zemí, např. z Prahy pocházelo 18 popravených. Skutečný počet rodáků ze „staré vlasti“ může být ještě vyšší, protože u 54 osob neznáme údaje o místě narození. Politický teror těžce postihl celé české kolonie, zvláště na Volyni. Podle místa narození bylo zastřeleno 42 rodáků z České Krošnji, 12 z Vilšanky, 12 z Mykolajivky, 12 z Antonivky, 10 z Vysokého. A netýkalo se to jen Volyně, např. z Čechohradu na Záporoží pocházelo 17 českých obětí. Skutečný počet obětí z oněch obcí bude ještě vyšší, protože v nich žili též jinde narození Češi. Ze Slovenska pocházelo jen 5 osob, ale ne všechny se hlásily ke slovenské národnosti. Podle národnosti bylo mezi oběťmi vedle převažujících Čechů též nejméně 16 Němců, většinou původem z pohraničí českých zemí, 7 Ukrajinců, 4 Poláci a 2 Maďaři.

Podle místa popravky převažují oběti zastřelené v Žytomyru, bylo jich nejméně 176. Následuje Kyjev jako správní centrum země, kde bylo zastřeleno 68 osob. Mnoho obětí bylo též ve větších městech a průmyslových střediscích, např. 65 osob

v Dněpropetrovsku (spolu s Dněprodzeržinskem), 39 osob v Charkově, 37 osob v Kamenci Podolském, 33 osob v Doněcku, 28 osob ve Vinnyci, 26 v Simferopolu na Krymu, 16 osob v Luhansku, 14 osob v Oděse atd. Dalších 61 Čechů původem z Ukrajiny bylo zastřeleno na jiných místech Sovětského svazu. Mezi popravenými bylo i 10 žen.

Přehled o době poprav ukazuje na význam období Velkého teroru v historii politických represí. Ponecháme-li stranou krvavé počátky sovětského státu, k nimž nemáme dostatek pramenů, můžeme konstatovat, že ve dvacátých a v první polovině třicátých let byli mezi popravenými Čechy jen jednotlivci a v některých letech jsme nezjistili vůbec žádnou popravu. Zlom nastal až v letech Velkého teroru 1937–1938, kdy bylo zastřeleno celkem 533 osob, tedy 89 % všech popravených. V roce 1939 už bylo zastřeleno jen 5 osob, v roce 1940 celkem 45 osob (většinu z nich tvořili polští zajatci z regionu Těšínského Slezska, zastřelení v rámci tzv. Katyňského zločinu), a v roce 1941 celkem 63 osob, převážně politických vězňů, které úřady odmítly evakuovat z věznic na Ukrajině před německým útokem.³¹

Příklady represivních akcí vůči české menšině

Vybrat alespoň několik příkladů represivních akcí, zaměřených v době Velkého teroru na českou menšinu, není nijak snadné, protože každý ze zbytečně zmařených životů by si jistě zasloužil důstojné připomenutí. Navíc u většiny obětí prozatím známe jen základní údaje o jejich osudu, pro vylíčení souvislostí je zapotřebí ještě rozsáhlé archivní studium.

Plně to platí o obětech z Kyjevské oblasti, zvláště z Kyjeva, který byl od poloviny třicátých let řídicím centrem celé země, což se projevilo i ve specifice politických represí. Mimořádně aktivní oblastní „trojka“ NKVD přikázala zastřelit během pouhých 16 měsíců své činnosti nejméně 12 a půl tisíce osob, dalších více než sedm tisíc obětí šlo na vrub ústřední „dvojky“, Komise NKVD a Prokurátora SSSR. Mrtvé tajně pochovávali na Lukjanivském hřbitově, ale od jara 1937 k tomu sloužilo i patrně největší pohřebiště obětí politických represí na Ukrajině, zřízené v lese u obce Bykivňa na východním okraji Kyjeva. Dosud se vedou spory o celkovém počtu obětí, které zde byly zakopány do hromadných hrobů, nicméně asi třicet tisíc obětí se již podařilo jmenovitě doložit. Je mezi nimi též nejméně 54 Čechů z Kyjeva a okolních obcí. Po válce v Bykivni působily

³¹ Údaje o počtech a struktuře obětí viz Borák, M.: *Zatajené popravky*, s. 259-260.

celkem čtyři vyšetřovací komise, první tři ovšem měly za úkol prokázat, že mrtvé zabili němečtí okupanti v době války, jak to sovětské úřady tvrdily světu i o zločinech v Katyni či ve Vinnyci. Přestože se většinu důkazů podařilo sovětskému režimu z hrobů odstranit, po jeho pádu se pravda o skutečných pachatelích zločinu přece jen prokázala a na místě byl vybudován Národní historický památník obětem totalitarismu z let 1937–1941. Na vysokých kamenných stěnách, jež procházejí sosnovým lesem kolem památníku, jsou i jména povražděných Čechů.³²

Nejnámějším střediskem české kolonizace ve východním Podolí byla obec Mykolajivka v okrese Kozjatyn, ležící nedaleko od centra oblasti Vinnyce. Případ zastřelení desíti zdejších Čechů už popsali ukrajinští historici, takže máme z čeho vycházet.³³ Češi se tu projevili jako dobří hospodáři a řemeslníci, takže brzy patřili k těm zámožnějším obyvatelům, které nový režim začal pokládat za své nepřátele. Násilná kolektivizace znamenala i pro ně „rozkulačení“, tedy zbavení majetku a vysídlení, a prvních 12 českých rodin bylo posláno na Sibiř. „Prohřešky“ z doby kolektivizace se mohly později, když přišly na řadu akce Velkého teroru, stát i pohnutkou k nové represí. Např. rolník Alois Černouz, pokládáný mnoha usedlíky za svědomitého hospodáře, vstoupil nakonec do kolchozu, ale nebyl spokojen s organizací práce ani s výdělkem, s lítostí vzpomínal na minulé doby a přátelil se s kulaky, dokonce v době hladomoru tajně mlel obilí na ručních žernovech; proto byl v roce 1933 z kolchozu vyloučen a živil se jako dělník. Trojka UNKVD Vinnycké oblasti posoudila jeho minulost jako kontrarevoluční činnost a poslala ho v říjnu 1937 na osm let do gulagu v Magadanské oblasti, kde už po dvou měsících zemřel.³⁴

Tehdy Mykolajivka už měla i prvního Čecha, který byl popraven z politických důvodů; jeho případ svým způsobem předznamenal pozdější tragické události. Byl to místní rodák, který se po mnoha letech vrátil domů z gulagu, bohužel zrovna v době, kdy se právě takoví navrátilci, bývalí kulaci a antisovětské živly, měli stát cílem prvních masových kampaní Velkého teroru. Jan Štolc byl absolventem zemědělské školy a živil se jako rolník v kolchozu Lenina. Byl synem kulaka a měl i příbuzné v Československu, takže bylo snadné jej poslat na sedm let do gulagu jako špiona. V únoru 1937 byl podmíněně propuštěn, zůstal však na svobodě jen několik měsíců. V novém obvinění se

³² Borák, M.: *Zatajené popravky*, s. 159-168.

³³ Např. Kalytko, Serhij L.: *Hirka dolja podilskych čechiv*. In: *Reabilitovani istorijeju. Vinnycka oblast'. Kn. 1.* Vinnyca 2006, s. 831-838; Vasylev, Valerij Jurijovyč.: *Pryčyny ta mechanizmy zdijsnennja masovych polityčnych represij na terytoriji Vinnyckoji oblasti v 20–30 rr.* In: *Polityčni represiji na Podilli*, s. 9-23; Lanovyk, Larysa Jaroslavivna: *Pradidiv rozčyščeni džerela*. Vinnyca 2004, s. 21-22.

³⁴ Kalytko, S.: *Hirka dolja*, s. 835-836.

uvádělo: „Protože byl nespokojen se socialistickým zřízením, začal provádět kontrarevoluční protisovětskou agitaci povstaleckého a diverzního charakteru, litovat zastřelené trockisty Kameněva aj., pomlouvat španělskou revoluci, diskreditovat kolchozy, a také seskupovat kolem sebe kulacké živly z obce.“ Kategoricky odmítl se ke své vině přiznat, přesto byl na základě rozhodnutí trojky UNKVD Vinnycké oblasti v srpnu 1937 zastřelen.³⁵

Další popravy občanů z Mykolajivky přišly až v době, kdy masové represivní akce NKVD už končily, ale bylo zapotřebí ještě naplnit zvýšené limity osob určených k zastřelení, jak o to dobrovolně požádala oblastní správa NKVD ve Vinnyci. Došlo tak k paradoxní situaci: zatímco v Moskvě v říjnu 1938 už popravy ustávaly (poslední československý občan tu byl zastřelen 10. září 1938), ve Vinnyci probíhaly ještě naplno. Osudově na to doplatilo deset Čechů z Mykolajivky. Tak jako případ Jana Štolce vinnyckému oblastnímu vedení NKVD dobře posloužil na samém začátku teroristických akcí (projednával se hned na druhém zasedání oblastní „trojky“), stejně dobrou inspirací pro orgány NKVD se stal i o rok později, když teror zvolna ustával. Bylo jen zapotřebí shromáždit ony „kulacké živly z obce“ a přidělit jim vhodné role v povstalecké organizaci. Nebylo to moc obtížné: byl zde například Štolcův bratr Josef, také navrátilce z gulagu. Jako důkaz kontrarevoluce nebo špionáže šlo vhodně využít všech českých aktivit, od těch nejstarších z doby první světové války, kdy místní Češi podporovali československé legie na Ukrajině a pořádali sbírky na jejich podporu, až po ty ze dvacátých let, kdy zde působily české organizace – Sdružení kulturních českých hospodářů (v letech 1924–1928), které zajišťovalo kolonistům moderní zahraniční techniku, nebo České družstvo (v letech 1928–1930), které prodávalo zemědělské stroje, převážně z ČSR. Připomínaly se i styky se známým organizátorem českých aktivit Antonínem Vodsedálkem, učitelem české literatury na pedagogickém institutu v Žytomyru a pro orgány NKVD významným rezidentem špionážní sítě. Snadno se tak dala zfabrikovat česká špionážní agentura, a stejně snadno šlo vyrobit i povstaleckou organizaci, jež měla v případě války vyhodit do povětří parní depo na železniční stanici Kozjatyn. Za šéfa celé organizace byl vybrán Vladimír Vašírovský, na všech deset obviněných byl zaveden hromadný vyšetřovací spis.³⁶ Nakonec však bylo obvinění ze špionáže pro československou rozvědku narychlo změněno na špionáž ve prospěch

³⁵ Lanovyk, L.: *Pradidiv rozčyščeni džerela*, s. 22.

³⁶ Kalytko, S.: *Hirka dolja*, s. 835-837; Státní archiv Vinnycké oblasti (Deržavnyj archiv Vinnyckoji oblasti, dále jen DAVO), f. P-6023, op. 5, spr. 135852.

Německa. Vinnycká trojka UNKVD totiž zasedala až na počátku října 1938, kdy se Sovětský svaz stavěl do pozice ochránce Československa proti německé agresi, takže vyšetřovatelům připadalo vhodnější, aby obvinění Češi pracovali pro Německo. Jen co je přinutili ke změně výpovědí, zastřelili je jako agenty německé rozvědky.³⁷

Největší represivní akce proti Čechům na Ukrajině se odehrála v Žytomyru, kde bylo během jediného dne, 28. září 1938, zastřeleno 80 údajných spiklenců, mezi nimiž bylo 78 Čechů. Událost byla již několikrát popsána ukrajinskými historiky³⁸ a nedávno se dočkala i českého zpracování.³⁹ Může nám posloužit jako příklad k charakteristice represí Velkého teroru, jimž byli vystaveni i mnozí další Češi na Ukrajině, jejichž osudy tento letmý přehled bohužel nedokáže připomenout.

Žytomyrský případ souvisel se zfalšováním důkazů o podvratné činnosti široce rozvětvené „české vojensko-povstalecké špionážní organizace“. Vyšetřování vedlo 3. oddělení správy státní bezpečnosti NKVD Žytomyrské oblasti, zatýkání probíhalo od února do srpna 1938 nejen v Žytomyru a okolí, hlavně v České Krošni, ale i v českých střediscích v Andrušivském, Korostyšivském, Černjachivském, Malynském a Červonoarmijském okrese Žytomyrské oblasti.⁴⁰ Při pohledu na sociální strukturu zatčených je zřejmé, mezi nimi již téměř chybí zástupci české inteligence, protože ti byli podrobeni politickým represím mezi prvními, hned na počátku Velkého teroru. K obviněným patřilo 42 kolchozníků, 12 dělníků různých závodů, 5 zámečnicků, 3 účetní, 3 stolaři, 2 řidiči, po jednom listonoš, obuvník, tesař, učitel a několik pracovníků různých institucí. Žaloba byla vyhotovena 26. července 1938 s návrhem, aby byla postoupena „k projednání NKVD SSSR v rámci příkazu č. 00485“. Dokument podepsal náčelník útvaru III. odd. UGB UNKVD seržant státní bezpečnosti Maňko a svůj souhlas připojil i náčelník III. odd. UGB UNKVD nadporučík státní bezpečnosti Fedorov.⁴¹

³⁷ Lošyckyj, O.: „Laboratorija“. Novi dokumenty i svidčennja pro masovi represiji 1937–1938 rokiv na Vinnyčyni. In: *Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, 1998, № 1/2, s. 213-214. Svědectví A. J. Levinzona z 11. 8. 1939.

³⁸ Ševčuk, Jurij: *Polityčni represiji proty českoji intelihenciji*, s. 223-237; Luckij, Jurij: *Česki spravy (1930–1937 rr.)*. In: *Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, 1999, № 1/2 (10-11), s. 156-168; Luckij, Jurij – Lutaj, Majja: *Polityčni represiji ščodo českocho naselenija Žytomyrščyny (1920–1950-i rr.)*. In: *Chronika-2000. Ukrajinskyj kulturologičnyj almanach*. R. 8, vyp. 29-30. Ukrajina–Čechija, č. II. Kyjiv 1999, s. 139-14; Lutaj, Majja: *Čechy na Žytomyrščyni. Istorija i sohodennja*. Žytomyr 2008; Trahični storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch rokiv. In: *Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast. Kn. 1. Žytomyr 2006*, s. 38-39; Kopijčenko, Larysa A.: *Represiji sered českocho naselennja Žytomyrščyny*. In: *Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast. Kn. 2. Žytomyr 2008*, s. 7-18.

³⁹ Borák, Mečislav: *Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů*. In: Borák, M. (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. – Věžni a popravení*. Opava 2007, s. 176-177; Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 83-148.

⁴⁰ *Trahični storinky istoriji*, s. 39; Luckij, J.– Lutaj, M.: *Polityčni represiji*, s. 139-145.

⁴¹ Ševčuk, J.: *Polityčni represiji*, s. 232; Lutaj, M.: *Čechy na Žytomyrščyni*, s. 19.

Všichni obvinění byli nakonec zahrnuti do společného vyšetřovacího spisu, který byl pro svou rozsáhlost rozdělen do sedmi svazků.⁴² Závěrečný spis obžaloby má podobu útlé brožury a připomíná tak onu „vzorovou“ obžalobu z charkovského procesu s rozvědkou „českého generálního štábu“ z roku 1931. Pro novou českou protistátní organizaci vymysleli vyšetřovatelé název „České družstvo“, volně překládaný jako „české nacionální povstalecké sdružení“. Počátky této organizace sahaly až k roku 1919, kdy na Volyně přišli z Povolží dva čeští váleční zajatci, kteří zde založili tělovýchovnou organizaci Sokol. Pod její rouškou pak prováděli mezi českým obyvatelstvem Volyně „kontrarevoluční nacionalistickou organizační činnost“. Ve druhé polovině dvacátých let měly tuto záškodnickou činnost organizovat místní osobnosti z řad české menšiny, velitel žytomyrské střelecké divize Jaroslav Štrombach a vedoucí české školy Antonín Vodsed'álek, kteří údajně zakládali „české vojensko-povstalecké družiny“ v jednotlivých českých koloniích v oblasti, na závodech a v českých školách, jež byly navenek kryté jako „odbočky“ Sokola. Z této sítě pak byla vytvořena samostatná česká vojensko-povstalecká organizace s krycím názvem „České družstvo“. Tady si při konstrukci fiktivní organizace vyšetřovatelé zřejmě vzpomněli na případ organizátorů „Družstva“ z roku 1928 a nechali se inspirovat i oním „vzorovým“ českým procesem z roku 1931. Vytáhli z něj sice někdejší hlavní aktéry jako zakladatele a inspirátory nové organizace, ale už je nemohli aktuálně využít, neboť Štrombach byl v roce 1931 popraven, a Vodsed'álek si odpykával trest v gulagu na Solovkách. Vytvořili tedy nové vedení záškodnické organizace, v němž v době Velkého teroru figuroval stolař Štěpán Toman z České Krošni, vrchní účetní a plánovač žytomyrského pivovaru Josef Jandura, a inspektor městského finančního úřadu v Žytomyru Václav Holan, proslulý sadař.⁴³

Všichni tři členové vedení fiktivní spiklenecké organizace jakékoliv obvinění z protisovětské činnosti rázně odmítali, vždyť nebylo k čemu se doznat. Podle protokolů v jejich vyšetřovacích spisech byl každý z nich vyslechnut jen dvakrát, ale ve skutečnosti je nutili k přiznání tak dlouho, dokud nepotvrdili konstrukci vyšetřovatelů. Jandura odolával asi měsíc, Holan 53 dní a Toman dokonce 80 dní. Stále opakoval: „K žádné kontrarevoluční organizaci nenáležím a žádnou činnost proti SSSR ve prospěch cizího státu jsem nikdy neprováděl.“ Nakonec ale podlehl i on, a tak jako ostatní se

⁴² DAŽO, f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 1-7 (2917-2923).

⁴³ DAŽO, tamtéž, t. 4 (2920), Obvinitělnoje zaključenije po dělu češskoj vojenno-povstančeskoj organizacii. Žitomir, UGB-UNKVD po Žitomirskoj oblasti 1938 [62 s.], s. 1-3; Kopijčenko, Larysa A.: *Represiji sered českoj*, s. 18; *Trahični storinky istoriji*, s. 38; Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 111-123.

k protisovětské činnosti doznal.⁴⁴ Nedlouho po ukončení represí Velkého teroru vyšlo najevo, že vyšetřovatelé v Žytomyru běžně užívali nezákonných metod výslechu, aby si doznání obviněných vynutili. Výslechové protokoly byly často vyrobeny už předem, závěry obvinění se opisovaly podle šablony, a obvinění byli k podpisu nuceni nejrůznějšími hrozbami a vydíráním, včetně použití hrubého fyzického násilí i krutého mučení, jež bylo v době Velkého teroru zcela běžným zjevem.⁴⁵

Vyšetřovatelé převzali z minulých případů i hlavní metody podvratné činnosti obviněných, tedy jejich styky s Československem a špionážní rezidenturou na československém konzulátu v Kyjevě. Např. prostřednictvím cestovní kanceláře *Inturist* měl v letech 1936–1937 na Ukrajinu přijíždět rezident Josef Vlasák, aby zde rozvíjel českou kontrarevoluční činnost, a F. Jandura byl ve spojení s tajemníkem českého konzulátu v Kyjevě, od kterého dostával příkazy „k praktické kontrarevoluční činnosti“. Ta nebyla sice nikde blíže specifikována, nicméně spis předpokládal, že vytvořené družiny mají za úkol „seskupování českých povstaleckých kádrů, jejich přípravu na ozbrojené povstání v době intervence ze strany Německa, a provádění výzvědné práce na území SSSR v zájmu československé rozvědky“. Pro jednání mimosoudní „trojky“ ostatně nebylo moc konkrétních důkazů zapotřebí, zcela stačilo závěrečné shrnutí případu, vymyšleného a vyrobeného přímo v úřadovně žytomyrské oblastní správy NKVD: „Vyšetřováním tohoto případu byly odhaleny a zlikvidovány 4 povstalecké družiny a 12 »odboček«.“⁴⁶

Spis obsahoval i seznam oněch osmdesáti obviněných, jejichž vina se tam charakterizovala obvykle v podobě několika řádek dobových frází. Absurdnost některých obvinění byla na první pohled zřejmá, přesto stačily k vynesení rozsudku smrti. Např. Antonín Borůvka „prováděl záškodnickou činnost zaměřenou na zničení kolchozních koní“, František Bureš rozkládal pracovní morálku v kolchoze a „nechal úmyslně shnit velké množství kolchozních brambor“, Vladimír Fortelka „jako účetní kolchozu vedl nedbale účet, snižoval výplatu pracovních jednotek, čímž vyvolával nespokojenost mezi kolchozníky“, Alexandr Hřeblík rozšiřoval mezi vesničany klepy o válce a „nekvalitně obdělával kolchozní půdu“, Antonín Kocián „projevoval emigrační tendence a nejednou se pokoušel získat československé občanství s následným odjezdem do zahraničí“, František Novotný „využíval práce poštovního úředníka ke

⁴⁴ Kopijčenko, L. A.: *Represiji sered českocho*, s. 14.

⁴⁵ Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 85.

⁴⁶ Kopijčenko, L. A.: *Represiji sered českocho*, s. 4.

kontrarevolučním účelům. Často schválně pletl poštovní zásilky a dlouho je zadržoval, také nechával stát lidi dlouho ve frontě a byly i případy, že přišedší zásilku poslal zpátky.⁴⁷

Obvinění neměli šanci uniknout trestu smrti. Honba za splněním určeného limitu odsouzených v „první kategorii“, tedy osob určených k zastřelení, vedla k tomu, že žytomyrská oblastní „trojka“ NKVD v době, kdy od dubna do května 1938 stál v jejím čele náčelník Grigorij Vjatkin, nevynesla ani jediný výrok trestu věznění v gulagu, a všech 1999 tehdy souzených bylo zastřeleno.⁴⁸ Po několik dalších měsíců se zasedání oblastní „trojky“ NKVD vůbec nekonala, a nové případy nebyly ani předávány jiným orgánům, neboť vyšetřovatelé si zřejmě uvědomovali, že podklady shromážděné obžalobou by na jednání mimosoudní „dvojky“ či Vojenského kolegia Nejvyššího soudu asi neobstály. Až v polovině září 1938 přišel z moskevského ústředí NKVD příkaz, předem schválený usnesením politbyra ÚV VKS(b), jímž bylo nařízeno dokončit dosud nerozhodnuté případy kontrarevolučních nacionálních „kontingentů“ pomocí „zvláštních trojek“. Taková vznikla i v Žytomyru, kde ji vytvořili náčelník oblastní správy NKVD Vjatkin, oblastní tajemník KS(b)U Maxim A. Didenko a prokurátor Žytomyrské oblasti Vasil D. Rospuťko. Tato „zvláštní trojka“ za pouhý měsíc a půl svého působení dala zastřelit 4 165 osob, jen pouhých 38 souzených poslala do gulagů. „České družstvo“ přišlo na řadu hned na jejím třetím zasedání 22. září 1938, kdy bylo souzeno 408 osob, a ani toho dne nepadl jiný výrok než trest smrti.⁴⁹

K vykonání rozsudku, tedy k zastřelení všech osmdesáti odsouzených, došlo 28. září 1938, zvláštní náhodou zrovna na svátek českého patrona svatého Václava, jehož památce byl zasvěcen i katolický kostel v České Krošni. Podobně smíšené pocity vzbuzuje i podivné načasování této největší hromadné popravy Čechů v tehdejším Sovětském svazu do dnů, v nichž se v Mnichově zrovna schylovalo k jednání o osudu Československa, jemuž Sovětský svaz nabízel svou pomoc. Tehdy se však o tomto zločinu nikdo nedozvěděl, ba i příbuzní obětí poznali pravdu až po mnoha desetiletích, většinou až v devadesátých letech.

Pracovníci bezpečnosti byli vázání přísnou mlčenlivostí a rodinám obětí se od úřadů dostávalo stereotypní odpovědi, že jejich blízcí byli odvezeni na deset let do gulagů a nemají právo na korespondenci. Některé rodiny se však nehodlaly se zmizením

⁴⁷ Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 114-119.

⁴⁸ *Trahiční storinky istoriji*, s. 31.

⁴⁹ Tamtéž, s. 35.

svých blízkých jen tak smířit a podávaly stížnosti na průběh trestního řízení v domněnání, že se jim třeba podaří dosáhnout jejich propuštění z gulagu. Jednou z prvních byla např. stížnost rodiny Vladimíra Pilaře, kterou dostal k vyřízení prokurátor oddělení vyšetřování Žytomyrské oblastní prokuratury Byčkov. V závěrech svého šetření 1. srpna 1940 uvedl, že prozkoumal materiály o činnosti české vojensko-povstalecké špionážní organizace „České družstvo“ a dospěl k názoru, že byla odhalena a likvidována v souladu s právem, neboť vina odsouzených byla v dostatečné míře prokázána.⁵⁰

Tehdy však bylo už déle než rok známo, že případ Českého družstva a desítky dalších byly od začátku do konce zfalšovány vyšetřovateli a někteří z nich za to už byli i popraveni. Náčelník oblastní správy NKVD Vjatkin, který v Žytomyru nesl hlavní odpovědnost za mimořádný rozsah poslední fáze Velkého teroru v září a říjnu 1938, byl zbaven své funkce ještě pár dní před vydáním oficiálního příkazu o ukončení masových represivních akcí. Paradoxně byl zatčen nikoliv za zneužití funkce a zfalšování tisíců vyšetřovacích spisů, nýbrž za údajnou kontrarevoluční činnost, kterou měl provádět jako člen „pravicově-trockistické“ organizace. Později vypověděl, že se protokoly o jednání „trojky“ mnohdy formulovaly až po provedení výroku a na zasedáních se případy vůbec neřešily. Běžně tak docházelo k zastřelení osob, o jejichž vině „trojka“ vůbec nejednala, a jména zastřelených se vpisovala do protokolů až dodatečně. Už v únoru 1939 byl Vjatkin odsouzen k trestu smrti a popraven. Jeho kolegové – stranický tajemník Didenko a prokurátor Rosput'ko, vyvázli jen s tresty osmi a čtyř let gulagu.⁵¹

Šetření z let 1939–1940 doložilo, že zneužívání služebních pravomocí a „přehmatů“ se nedopouštěli jen náčelníci oblasti Jakušev a Vjatkin, ale též mnozí jejich spolupracovníci. Např. Michail J. Fedorov, náčelník 3. odboru správy státní bezpečnosti UNKVD v Žytomyru, zatýkal podezřelé v rámci národnostních operací zcela bez důkazů, jen podle fiktivních obvinění. Vyžadoval prý od podřízených, aby každý z nich přiměl k přiznání aspoň pět lidí denně, což se dalo vynutit jedině bitím. Nechával též zpětně potvrdit výrokem „trojky“ i osoby ubité při výsleších. Jeho zástupce Danylo I. Maňko sestavoval falešná obvinění s vymyšlenými údaji o protistátní činnosti, nařizoval bití a mučení při výsleších, prosazoval jako zpravodaj na jednání „trojky“ uznání zcela vykonstruovaných skupinových případů a formuloval její výroky. Matvej E. Lesnov-Izrailev, náčelník 4. odboru správy státní bezpečnosti UNKVD, vedl rovněž výslechy nezákonnými metodami, podepisoval obvinění bez znalosti spisů a předával je „trojce“,

⁵⁰ DAŽO, f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 4 (2920), s. 63-70.

⁵¹ Rafalska, T. L.,: „Velykyj teror“, s. 153-155.

takže došlo k zastřelení několika vůbec neobviněných osob. Danylo J. Maluka, náčelník oddělení na 4. odboru UGB UNKVD, pravidel a těžce bil vyslýchané a nutil k tomu i podřízené. Mitrofan S. Ljulkov, jeden z velitelů oblastní správy, se bití a mučení vyslýchaných rovněž pravidelně účastnil. Nikolaj A. Zub, náčelník 1. zvláštního odboru UNKVD, zapisoval protokoly o zasedání „trojky“, přičemž měnil transkripci jmen a další údaje souzených, což umožňovalo dodatečné zápisy ubitých. První čtyři z uvedených velitelů byli v roce 1940 Vojenským tribunálem vojsk NKVD Kyjevského vojenského okruhu odsouzeni k trestu smrti a popraveni, poslední dva dostali tresty uvěznění v gulazích.⁵²

Výsledky vyšetřování byly na mnoho let přísně utajeny, takže rodiny obětí se mohly domáhat spravedlnosti až po částečném uvolnění politických poměrů v SSSR ve druhé polovině padesátých let. V září 1957 se začal znovu šetřit i případ Českého družstva.⁵³ Závěry dlouhé kontroly se v mnohém shodovaly s fakty, zjištěnými již v roce 1939. Uvádělo se v nich např.: „Němci, Poláci, Češi a osoby jiných národností byli podrobena zatýkání, aniž by existovala fakta o jejich trestné činnosti. [...] Na každou osobu se sestavovala fiktivní zpráva, v níž se uvádělo, že dotyčná osoba je členem polské, české, německé či jiné antisovětské organizace a provádí kontrarevoluční činnost. Na základě takové fiktivní zprávy pak dával prokurátor souhlas se zatčením. [...] Vedení správy NKVD a oddělení tvrdilo, že pokud je zatčený Němec, Čech, Lotyš či Polák, tak musí vypovídat o své příslušnosti ke kontrarevolučnímu podzemí.“ Náčelník oblastní správy na poradách prohlašoval, že pracovníci, jejichž zatčení nedávají výpovědi vedoucí k doznání, sami vzbuzují podezření. Proto se vytvářely falešné protokoly o výslechu a přiznání se vynucovalo sliby a hrozbami, bitím i krutým mučením.⁵⁴

Nové šetření bylo uzavřeno podáním protestu vojenského prokurátora k Vojenskému tribunálu Příkarpatského vojenského okruhu, který na svém zasedání 30. června 1958 rozhodnutí „trojky“ UNKVD Žytomyrské oblasti zrušil a řízení pro nedostatek skutkové podstaty zločinu přerušil.⁵⁵ Nyní už úřady mohly příbuzným obětí na dotazy po osudu jejich blízkých odpovídat, že všichni již byli rehabilitováni, což mělo významný dopad na obnovení společenského postavení rodin obětí. Zároveň poprvé přiznaly i jejich smrt; bylo by ostatně obtížné zdůvodňovat, proč se dosud nevrátili

⁵² DAŽO, f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 5 (2921). Materialy proverki po dělu № 15948. Obzornaja spravka po arch.-sl. dělu № 18842.

⁵³ Tamtéž. Dopis plk. Bogomaza z 9. 7. 1957.

⁵⁴ Tamtéž. Materialy proverki po dělu № 15948.

⁵⁵ Tamtéž. Opredělenije № OŽ-638.

z gulagů, když oněch deset let údajného trestu už dávno uplynulo. Přísný zákaz jakékoliv zmínky o trestech smrti a popravách však platil i nadále, takže orgány KGB, nástupce někdejší NKVD, dál pokračovaly ve falzifikaci dokladů. Cílem bylo příbuzné obětí přesvědčit, že jejich blízcí byli skutečně posláni do gulagů, kde však po několika letech bohužel zemřeli na nějakou běžnou nemoc. Protože pod ministerstvo vnitra spadaly i matriční úřady, bylo zfalšování úmrtních listů a nepravdivé zápisy do matrik celkem snadnou záležitostí, i když se v celé zemi jednalo o statisíce případů. Teprve v šedesátých letech už bylo povoleno sdělovat pravdivé datum úmrtí, nikoliv ale jeho skutečnou příčinu. Pravda o popravách se začala sdělovat až koncem 80. let, za Gorbačovovy „perestrojky“, tedy až půl století po tom, co se odehrály. A o místě úmrtí se příbuzní obětí dovídali až v 90. letech, přičemž místo pochování jejich těl není v řadě případů přesně známo dodnes. Jen systematickým a dlouhodobým lhaním úřadů si lze vysvětlit, že mnozí z příbuzných obětí oněm lžím uvěřili a dodnes se domnívají, že jejich blízcí umřeli za války či krátce po ní někde v sibiřském gulagu a vůbec netuší, že jejich ostatky ve skutečnosti spočívají už od konce třicátých let na okraji města, ve kterém žili.⁵⁶

Zjištěním konkrétních jmen obětí represí a okolností jejich smrti učinil dosavadní výzkum jen první důležitý krok. Stále totiž ještě nejsou soupisy obětí uzavřené, publikování nových seznamů se i vzhledem k rušným politickým událostem poslední doby opožďuje, takže i některá významná města (např. Kyjev a Charkov) takový přehled dosud nemají. To se samozřejmě a tím výrazněji týká i některých dalších oblastí Ukrajiny. Lze proto důvodně předpokládat, že po doplnění soupisů obětí politických represí se i námi zjištěný počet Čechů popravených v době Velkého teroru pravděpodobně zvýší, možná i o stovku dalších jmen. Ale i u těch už zjištěných nám zbývá podstatně doplnit jejich životní osudy, vytáhnout z archivů podrobnosti o jejich předem prohraném zápase o život a někdy i pojmenovat zločince, kteří se na jejich smrti podíleli. Přívětivě pootevřené dveře ukrajinských archivů, hlavně těch bezpečnostních, by mohly být dobrým podnětem i pro mladé badatele z České republiky, kteří by se takové výzvy chtěli chopit.

⁵⁶ Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 126-127.